

П.С. Сыдық^{ID*}, К.К. Садирова^{ID}

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*e-mail: sydykperizat@gmail.com

ТІЛДІК РЕФЛЕКСИЯ: САНА МЕН ТІЛ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАТЫНАСЫ

Аннотация. Мақалада тілдік рефлексия мәселесі, оның сана мен тіл қызметінің байланысы арқылы жүзеге асуы қарастырылды. Тілдік рефлексия мәселесі – қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі. Рефлексияны тілмен байланыста қарау тілдік рефлексия ұғымына негіз болды және оны анықтауда тілдің маңызды құрал екендігі көрсетілді. Адамның санасында қабылданған ақпараттың қорытылып тіл арқылы материалдануы немесе вербалдануы тілдік рефлексия ұғымымен сәйкеседі.

Ғылыми жұмыста тілдік рефлексия үдерісінің моделі ұсынылды. Тілдік сананың деңгейлері жайындағы ғылыми түсініктерге шолу жасалып, тіл мен сана қатынасының көрсеткіші ретінде ақпараттың тілдік бірлікпен таңбаланып, сөйлеушінің өз байламдарын беруі А.Құнанбаевтың бір өлеңінен алынған үзіндіні талдаумен ұсынылды. Сөйлеу фактілерінде қолданылатын тілдік бірліктер менталдық аспекті тұрғысынан қарастырылды. Зерттеу жұмысында *сана*, *тілдік сана*, *рефлексия*, *рефлексив* терминдеріне берілген анықтамалар ұсынылып, мәні ашылды. Мақалада анализ, синтез, сипаттау және модельдеу әдістері қолданылды, тіл мен сана, тіл мен рефлексия ұғымдарының арақатынасын анықтаған ғылыми еңбектер негізге алынды.

Мақаланың мақсаты – тілдік рефлексияның жүзеге асу үдерісіндегі сана мен тіл қызметінің қатынасын талдау мен тілдік рефлексияның орын алу моделін ұсыну. Бұл мақсатқа жетуде рефлексия терминінің түрлі ғылым саласында қолданылуына қатысты теориялық мәліметтерді жинақтау, тілдік рефлексия мәселесін зерттеген еңбектерге шолу жасау және тілдік рефлексияның орындалу үдерісінің моделін анықтау мен соған сай тілдік бірліктерді талдау кіреді.

Тірек сөздер: сана, тілдік сана, сөйлеу фактісі, рефлекс, рефлексия, рефлексив, менталды модус, эксплицитті рефлексивтер

П.С. Сыдық*, К.К. Садирова

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Казахстан
*e-mail: sydykperizat@gmail.com

ЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ: ВЗАИМОСВЯЗЬ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКА И СОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассмотрена проблема языковой рефлексии, ее реализация через взаимосвязь сознания и языковой деятельности. Проблема языковой рефлексии является одной из актуальных проблем в современном казахском языкознании. Рассмотрение рефлексии по отношению к языку формирует основу концепции языковой рефлексии, и было показано, что язык является важным инструментом в ее определении. Материализация или вербализация информации, поступившей в сознание человека посредством языка, соответствует понятию языковой рефлексии.

В научной работе предложена модель процесса языковой рефлексии. Произведен обзор научного понимания уровней языкового сознания, маркировка информации языковой единицей и передача мыслей говорящего как показатель связи между языком и сознанием была представлена анализом отрывка из стихотворения А. Кунанбаева. Лингвистические единицы, употребляемые в речевых фактах, рассматривались с точки зрения ментального аспекта. В исследовательской работе даны определения терминов *сознание*, *языковое сознание*, *рефлексия*, *рефлексив* и раскрыто их значение. В статье использованы методы анализа, синтеза, описания и моделирования, основанные на работах исследователей концепций языка и сознания, языка и рефлексии.

Цель статьи - проанализировать взаимосвязь сознания и языковой деятельности в процессе языковой рефлексии и представить модель языковой рефлексии. Достижение этой цели включает в себя сбор теоретических данных, связанных с употреблением термина «рефлексия» в различных областях науки, обзор работ, изучающих проблему языковой рефлексии, определение модели процесса языковой рефлексии и соответствующий анализ языковых единиц.

Ключевые слова: сознание, языковое сознание, речевой факт, рефлекс, рефлексия, рефлексив, ментальный модус, эксплицитные рефлекс

P.S. Sydyk*, K.K. Sadirova

¹K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
*e-mail: sydykperizat@gmail.com

LANGUAGE REFLECTION: THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND CONSCIOUSNESS ACTIVITY

Abstract. The article deals with the problem of linguistic reflection and its implementation through the relationship between consciousness and linguistic activity. The problem of linguistic reflection is one of the urgent problems in modern Kazakh linguistics. Consideration of reflection in relation to language forms the basis of the concept of language reflection, and language has been shown to be an important tool in its definition. The materialization or verbalization of information that entered the human mind through language corresponds to the concept of linguistic reflection.

The scientific work proposes a model of the process of language reflection. A review of the scientific understanding of the levels of linguistic consciousness was made, and the marking of information by a language unit and the transmission of the speaker's thoughts as an indicator of the connection between language and consciousness was presented by an analysis of an excerpt from A. Kunanbayev's poem. Linguistic units used in speech facts were considered from the point of view of the mental aspect. In the research work, definitions of the terms *consciousness*, *linguistic consciousness*, *reflection*, and *reflexive* are given and their meaning is revealed. The article uses methods of analysis, synthesis, description, and modeling based on the work of researchers of the concepts of language and consciousness, language, and reflection.

The article aims to analyze the relationship between consciousness and language activity in the process of language reflection and present a model of language reflection. Achieving this goal includes the collection of theoretical data related to the use of the term "reflection" in various fields of science, a review of works that study the problem of language reflection, the definition of a model of the process of language reflection and the corresponding analysis of language units.

Key words: consciousness, linguistic consciousness, speech fact, reflex, reflection, reflexive, mental mode, explicit reflexives

Кіріспе

Тілді оның иеленушісімен, сөйлеушімен бірлікте зерттеу қазіргі кезде маңызды зерттеулерге негіз болып, жаңа бағыттармен ұштасуына ықпал етіп отыр. Тіл ғылымына елеулі серпін берген психология, информатика, лингвистика, философия мен нейробиологияда қолданылатын әдістердің жиынтығы қазіргі когнитивистика (таным теориясы) ғылымында адам санасының жұмыс жасау қағидаларын түсіндіруде қолданылады. Тілді антропоэзектік көзқарас тұрғысынан зерттеуде оны ойлау жүйесімен бірге қарастыру қажеттілігі туындады. Бұл жайында Гарвард университетінің профессоры, нейропсихолог Стивен Пинкер өзінің «Тіл – инстинкт» атты кітабында дәлелді де нақты тұжырымдар арқылы егжей-тегжейлі түсіндіреді: «Тіл қабілетін зерттеген жаңа ізденістер біздің түсінігіміздегі тілге, оның адам өміріндегі рөлі мен адамзаттың оған деген ұғымына төңкеріс жасады. Білімді адамдардың көпшілігінің тіл туралы қалыптасқан өзіндік пікірі бар. Олар оны адам мәдениетінің өте маңызды өнімі, біздің емеурін-белгілеріміздің, қарым-қабілетіміздің ең мәндісі (квинтэссенция) әрі жан-жануардан бөлектеп тұратын теңдессіз табиғи феномен деп біледі. Сондай-ақ, тіл мен сананың өзара сіңісіп, белгілі бір тілдің белгілі бір сана қалыптастыратыны, сөйтіп, әр тілде сөйлеушілердің өмірді әртүрлі түсінетіндері байқалды» (Пинкер, 2019: 15). Сөйлеушілердің өмірді түрліше түсінуінің құрамында олардың әрбірінің өз әрекетіне, сөзіне, айналасындағы болып жатқан қандай да бір құбылыстарға сыни көзқарасы мен өзіндік бағасы да бар. Бұл да тілде таңбалаңады. Тілдік рефлексия терминімен анықталатын осы құбылыс қазақ тіл ғылымында жеткілікті зерттелмеген. Оның үстіне ХХІ ғасырдағы жаңа ұрпақтың қарым-қатынас ұстанымында өзгеріс байқалады: ХХ ғасырдағы «бәріміз біріміз үшін» деген ұжымдық ой «әуелі өзім үшін» деген «өзімшілдікке» ауысқаны аңғарылады. Өзгелермен қарым-қатынастағы бұл өзгерісті тілдік рефлексиямен сабақтастыра зерттеу тіл ғылымының жаңа нысанының бірі деуге болады. Сондықтан мақала тақырыбы өзекті әрі маңызды деп есептейміз.

Материал және әдістер

Мақалада жеке тұлғаның менталды үдерісі ретінде сипатталатын рефлексия ұғымының тіл біліміндегі қолданылуы қарастырылады. Тілді сөйлеушімен бірлікте зерттеудің маңыздылығы мен құндылығы жөнінде сөз қозғалады. Тілдік рефлексия терминінің мәнін ашатын негізгі тірек ұғымдарға анықтама беріле отырып, басқа да ғылым салаларымен байланысына зер салып, зерттеушілердің пайымдары мен байламдары салыстырылады. Сана, тілдік сана, рефлексия, рефлексив сынды терминдерге когнитивті және психолінгвистикалық қырынан анықтамалар беріліп, маңыздылығы айқындалады. Мақаланың теориялық тұжырымдарын дәйектеуде тіл бірліктеріне (рефлексивтерге) анализ, синтез, сипаттау әдістері қолданылды. Рефлексия процесінің орын алуын графикалық құрылыммен беруде модельдеу әдісі пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Профессор Ә.Хасенов: «Тіл мен сана және тіл мен ойлаудың байланысы жөніндегі мәселе лингвистиканың философиялық негізі, ең үлкен мәселесінің бірі», - дей келе, өзінің еңбегінде осы сұрақты көтереді (Хасенов, 1996: 416). А.Б. Әмірбекова, Қ.Ө.Есенова, А.О. Тымболова сынды отандық ғалымдар адамның сөзімен қабылданатын пенденің өмірлік тәжірибесі кезінде кездескен жағдайларды, эмоционалдық күйлерді, заттардың, әрекеттердің, сөздер мен ұғымдардың бейнелерінің кешенін коммуникациялық жүйені лингвокогнитивтік зерттеулер қайта өмірге әкеледі деген пікір білдіреді (Әмірбекова, Есенова, Тымболова, 2013: 779). Осы айтылғандарға сүйене отырып, санада қабылданып, тілде көрініс беретін ақпараттар, сөйлеу фактілерін бақылау, оған баға беріп, өзіндік ой қалыптастыру «тілдік рефлексия» ұғымының тіл білімінде қарастырылуына, зерттелуіне жол ашады. Сондықтан, рефлекс және рефлексия ұғымдарына тоқталып өтсек:

Рефлекс (лат. reflexus – бейнелеу, өз ойларын, бастан кешіргендерін талдау) – сырттан немесе іштен келетін тітіркендіргіштерге ағзаның қайтаратын жауап реакциясы. Адам санасының өзін-өзі білуге, ішкі жан дүниесін, психикалық жай-күйін тануға бағытталуы. Рефлекс – ішкі психикалық актілер мен күйлерді субъектінің өзіндік тану үрдісі (Жарықбаев, Сангилбаев, 2006: 387).

Рефлексия (лат. reflexio - кейінге оралу) – ойлау, ішкі шоғырлану, өз уайымдарын талдауға бейімділік (Құрманбайұлы, Исақова, Мизамхан, 2009: 596). «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Рефлекс – тірі организмнің сырттан еткен әсерге жасайтын еріксіз қимылы. Рефлексия – өз психикасы (күйзеліс пен қуаныш) туралы ойлану» (Бұралқыұлы, 2008: 463). Берілген анықтамалардан аталған терминдердің жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарға ортақ екенін аңғаруға болады. Яғни, рефлекс биологиялық ұғым ретінде ағзаның реакциясы болып келсе, рефлексия субъектіге қатысты, оның жай-күйіне байланысты термин деп білеміз. Бұл ретте рефлексия түсінігі педагогика саласында, психологияда, философияда талқыланып жүр.

Философияда С.Л.Катречко сана феноменін зерттеуде рефлексияны негізгі механизм ретінде екі бағытта (классикалық және редукционистік) қарастырды. (Катречко, 1994: 65). Бұл зерттеу бойынша сана өзіне жүгінуді талап ететін менталдылықпен теңестіріледі. Осылайша, философиялық талқылау құралы әрі ойлау қағидасы ретінде өзіндік ойды қорытуға бағытталады.

Отандық зерттеуші А.Әлімов пікіріне сәйкес, қазіргі күні *педагогика* тұлғаны дамыту мәселесінде *білімділіктен* өзіндік *ой-толғанысты (рефлексияны)* негіздеуге бет бұрған. «Рефлексиялық білім адамның өзіне деген талаптарын жоғарылатады, ойлау қабілетін арттырып, оны «тазалайды», өз әрекеттерін түзету қабілетін дамытады» (Әлімов, 2014: 25).

Психологияда рефлексияны сананың пайда болуымен байланыстырған ғалым С.Л.Рубинштейн: «Адамның өмірі мен әрекетінен орын алатын сансыз ойлар өз әлемі мен өзіне деген рефлексияны тудырады, мұндағы психикалық әрекет сана қызметін атқарады. Сананың пайда болуы адам өмірінде орын алатын алаңдау, қобалжулар, өзіне және қоршаған ортаға бағытталған рефлексиялардың туындауымен тікелей байланысты», - деп біледі (Рубинштейн, 1997: 260).

Тіл білімі саласында рефлексияны зерттеу нысаны етіп алған отандық ғалым

Л.М. Шайкенованың айтуынша, рефлексияны зерттеудің ерекшелігі – адамның өзін-өзі тануы, өз ойын, идеяларын, сезімдерін, арман-тілектерін ой елегінен өткізу, бағалау қабілеттерін зерттеумен байланысты. Ол тіл мен ойлау, тіл мен интеллект, тіл мен қоғам мәселелері сияқты әлі де зерттеуді қажет етеді (Шайкенова, 2009: 12).

Рефлексия деп қандай да бір ақпараттың санада қабылданып, оған өзіндік пікір қоса отырып тілде көрініс беруін, яғни сөз арқылы материалдануын айта аламыз. F.Clarac, B.Kang, C.Ю.Степанов, Н.А.Калашникова, С.Л.Катречко, И.Т.Вепрева сынды шетелдік ғалымдардың да бұл мәселе жайында еңбектері бар. Қазақ тіл білімінде тілдік рефлексияны арнайы зерттеген Л.М.Шайкенова рефлексияны жүзеге асырудың негізгі каналы ретінде тілді алып, өз ойын сараптаудағы менталды үдеріс ретінде қарастырып, философия, психология және тіл білімінде анықталуын кесте түрінде көрсетеді. (Шайкенова, 2009: 58). Біз бұл кестеге рефлексияның педагогика саласындағы қолданысын айқындап қостық.

1-кесте – Рефлексияның философия, педагогика, психология және тіл білімінде анықталуы

Философия	Психология	Педагогика	Лингвистика
Сананың өзіне жүгінуді талап ететін өзіндік ойды қорытындылауға бағытталған философиялық ойлау қағидасы	Адамның өзінің жан-күйіне (психикасына) талдау жасау қабілеті	Субъектілердің өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бағалауының дәрежесін және оларға не себеп болғанын анықтау процесі	Жеке тұлғаның тіл арқылы көрінетін өзіндік ой-пікіріне, көзқарастарына талдау жасаудан тұратын менталды процесі

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінде рефлексия менталды үдеріс ретінде қаралып, лингвистикалық тұрғыдан «тілдік сана» ұғымына негіз болады. «Тілдік сана» ұғымын алғаш ғылымға енгізген В.фон Гумбольдт, ол: «Тілдік сана дамуының көрсеткіші – рефлексия жасау қабілеті», - дей келіп, тілдік сананы негізгі шығармашылық өзгеруші ұстаным деп атады (Гумбольдт, 1985: 396).

Санада қабылданған ақпараттың әсер етуші факторлар негізінде қорытылып, тілдің көмегімен өзіндік пікір бере отырып, сөйлеуде жүзеге асатынын байқаймыз. Сөйлеу барысында қолданылған тілдік бірліктер рефлексияның нысаны ретінде зерттеуге алынатын объектілер болып табылады. Мысалы: субъект кез келген ақпаратты (көрген, естіген, оқыған) таным арқылы қабылдап, осы қабылданған мәліметті өз санасында сақтай отырып, талдайды, қорытындылайды. Осы қорытындының тілдік қабатқа түсіп түрлі талқылаулар мен айтылымдар арқылы берілуі тіл мен сана қатынасының тығыз байланысын құрайды. Мәселен, оқушыға «Денсаулыққа зиянды тағамдар» тақырыбында сабақ өткізілді. Кері әсері бар тағамдар жөнінде ақпараттар берілді, суреттер, бейнелер көрсетілді. Оқушы бұл мәліметті мектептен (*қоршаған орта*), мұғаліммен коммуникация барысында ала отырып, ойында бекітеді (*осы уақытқа дейінгі білімі толығымен*) және бұл санада рефлекске ұшырайды (*бұрынғы білімімен сәйкестендіреді: бұрын фаст фудты жылдам, жеңіл, дәмді тағам ретінде тұтынса, қазір оның ағзаға қауіпті екенін білді*). Осы тұста рефлекске ұшыраған ақпарат қорытылып (*оқушыда фаст фуд зиян тағам екен деген ой қорытылады*), тілдің қызметі арқылы (*рефлексив*) оқушының өз ойымен пікір білдіруі (*Менің ойымша, фаст фудпен тамақтану дұрыс емес, бұл денсаулыққа өте зиян*) тілдік рефлексия көрінісіне жатады.

Тіл мен сананың қатынасы негізіндегі тілдік рефлексия үдерісін 2-кестеден көруімізге болады.

2-кесте – Рефлексияның тіл мен сана қатынасы негізінде жүзеге асуы

Тілдік рефлексия			
Сана	Ақпаратты қабылдау және қорыту	Қоршаған орта (коммуникация) Мәтін (дискурс)	Рефлекс
Тілдік сана		Когнитивті аспект: Сөйлеу фактісін бақылау	
Тілдің қызметі	Қорытылған мәліметті таңбалап, тасымалдау	Өзіндік пікір Талқылау (айтылымдар, авторлық түсініктеме)	Рефлексив

А.Н.Ростова *тілдік сана құрылымын* ішкі деңгей (тілдегі ойлау) және сыртқы (үстіңгі тіл туралы ойлау) деңгей ретінде жіктеген. Үстіңгі деңгей метатілдік деңгеймен теңестіріліп, оның өзі жоғарғы, саналы деп бөлінеді. Тілдік сананың үстіңгі деңгейі сөйлеушінің тілді ұйымдастыру рефлексиясында, тіл туралы, жеке сөйлеу тактикалары туралы пайымдауларында көрініс табады. Үстіңгі деңгей «тіл туралы ойлау» жүйесімен байланысады және бұл кезде тіл объект рөлін атқарады (Ростова, 2000: 194). Яғни, қоғамда белгілі бір әлеуметтік топ тілді зерттеумен айналысып, ғылыми тілдесім жасайды. Тілдегі өзгерістер, оның құрылымы, тілдік бірліктер және т.б. мәселелерде тіл зерттеу объектісіне айналады. Ғалымдардың бұл мәселелер жөніндегі өзіндік

пікірлері, айтылымдар метатілдік сипатқа (яғни тіл туралы тіл) ие болады. Мұнда ғалымның жеке дүниетанымы, жаңалығы, әдіснамалық ұстанымы көрінеді. Мысалы: сөздіктерде берілетін терминдерге әр автор өзінше анықтама береді немесе қандай да бір терминге балама әр зерттеушіде әртүрлі болып келеді, бұлар – метатілдік сана қызметінің сипаты. Бұл ретте, тіл мен сана бірін-бірі зерттеуде ашылатынын көруімізге болады, тіл ойды білдіру құралы ретінде қабылданса, оның көмегімен сананың жұмысын бақылауға мүмкіндік туады.

Тілдік сананың бұл деңгейі метатілдік сана болып табылады. Сонымен, метатілдік сана дегеніміз – тіл туралы, оның құрылым элементтері, формалды және мағыналық арақатынасы, қызметі мен дамуы жайындағы пайымдаулар, түсініктер мен білімдер жиынтығы (Колясева, 2014: 48).

Л.Х. Сарамотина өз еңбегінде тілдік сананы көпдеңгейлі құрылым ретінде қарастырып, жоғары деңгейі – метатілдік сана, терең деңгейі – тілдік сананың өзі дей келе, екеуінің арасында нақты шекара көрсетілмегенін атап өтеді (Сарамотина, 2011: 35).

Метатілдік рефлексия сөйлеушінің метатілдік сана әрекеті ретінде анықталып, түрлі формада көрініс табады: бағалаушы айтылым мен пайымдаулар түрінде, тіл жөніндегі вербалданған және бейвербалданған ұғым ретінде, сонымен қатар мәтін құрауда және оларды әртүрлі пайымдау түрінде қабылдауда көрініс береді (Кузнецова, 2012: 30).

Бағалаушы формада қандай да бір пікірге немесе көзқарасқа қатысты құптайтын және келіспейтін жағдайларда субъектінің тілдік бірліктерді қолдана отырып берген өзіндік ішкі пікірі – тілдік рефлексияның көрінісі (*Мысалы: Сіздің ойыңызбен келісемін, пікіріңіз орынды, дұрыс, дұрыс емес*). Яғни, индивид белгілі бір ақпаратты қабылдау барысында оны өзінің санасында қалыптасқан мәліметпен сәйкестендіріп, дұрыс немесе бұрыс екендігін анықтап, ой қорытады және оны сөз арқылы жеткізеді. Қабылданған ақпараттың ой елегінен өтіп, тіл арқылы материалдануы нәтижесінде қолданылатын тілдік бірліктерді *рефлексив* деп атаймыз. Осылайша, тілдік санаға әсер етуші фактор ретінде *рефлекс* алынса, рефлексия процесінің жүзеге асуында қолданылатын тілдік бірліктерді *рефлексив* атауымен сәйкестендіре аламыз.

«Рефлексив» терминін И.Т.Вепрева өзекті лексикалық бірлікті қолдану жағынан метатілдік айтылым ретінде сипаттай келе: «Рефлексивтер тұтастай тілдік тұлғаның санасынан көрініс бере отырып, адамның қазіргі әлемдегі әлеуметтік психологиялық бағдарымен байланысты тілдік сананың белсенді бөлігінде жүзеге асады», - деген анықтама береді (Вепрева, 2002: 77). Өзге де зерттеушілердің бұл терминге қатысты берген баламалары төмендегі кестеде көрсетілген:

3-кесте – *Рефлексив терминімен қатар қолданылатын терминологиялық бірліктер*

<i>Зерттеушілер</i>	<i>Олардың қолданған терминдері</i>
Б.С.Шварцкофф	Сөйлеуді бағалау
Н.А.Лукьянова	Мәнмәтіндік пікір
Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев	Метатілдік айтылым
М.В.Ляпон	Сөзбен өзін-өзі модельдеу
О.И.Блинова	Метатілдік сананың көрсеткіші
А.Н.Ростова	Метамәтін

Рефлексив термині тілдік сананың өзін тануға бағытталған негізгі сипаты тілдік рефлексияны айқындайды. Е.С.Кубрякова зерттеуі бойынша индивидтің санасының әрекеті нәтижесін, адамның ішкі жай-күйінің мазмұнын білдіретін рефлексивті әрекетті, рефлексияны талдау бірліктерін «менталды репрезентация» деп атайды (Кубрякова, 2004: 384). Зерттеуші М.Р.Шумарина санада жүзеге асатын бұл әрекетке мынадай анықтама береді: «Рефлексия – бұл «үнсіз» орын алатын менталды жүйе, дегенмен вербалды формада немесе интерпретациялы айтылым түрінде іске асуы мүмкін» (Шумарина, 2011: 42).

М.Р.Шумарина пікірін Стивен Пинкердің мына көзқарасымен толықтыруға болады: «Тілдің жұмыс істеу қағидаты мынадай: әр адамның басында сөздер жиынтығы мен олар білдіретін ұғымдар (менталды сөздік), сондай-ақ ұғымдар арасындағы қатынастарды (менталды грамматика) жеткізу үшін сөздерді тіркестіруге қажетті ережелер жиынтығы бар» (Пинкер, 2019: 68). Демек, рефлексияны айқындауда вербалды формада менталды сөздік пен менталды грамматика

қолданылатын болса, менталды жүйе қатарына менталды тілдік қызметті де қатар енгіземіз. Өзіндік менталды жай-күйді анықтаудың тура, эксплицитті тәсілі ретінде менталды лексиканы алар болсақ, менталды грамматика жанама, имплицитті тәсілі болмақ. Таным субъектісі мен оның рефлексивтілігі ғылыми мәтіндерде көрініс береді. Мұны ғылыми мәтіннің міндетті компоненті менталды модуспен байланыстыруға болады. Менталды модусты Н.К.Рябцева төртке жіктеп қарастырады: нысанды жіктейтін (интенциялы), ниетті жіктейтін (интенциялы), әрекетті сипаттайтын (операциялы), мазмұндау жолын айқындайтын немесе коммуникативті (Рябцева, 1993: 65). Эксплицитті коммуникативті модус жеке тұлғаның өз сөзіне, мазмұнның ұйымдастырылуына қарай анықтама ретінде орын алады (*Жоғарыда атап өткенімдей, бұл мәселеге арнайы тоқталатын боламын, айтқым келгені, бұдан әрі қарастыратыным т.с.с.*). Мысалы: *Айтқым келгені*, мәселені зерттеуде табандылық танытқан жөн.

Эксплицитті интенциялы модус адамның интенциялы жай-күйінің рефлексиясын, мақсатын, қажеттілігін көрсетеді: Мысалы: Теориялық еңбектерге сүйене отырып, *пікірімді білдірдім*.

Осылайша, менталды модус арқылы сипатталған түсініктемелерде *эксплицитті рефлексивтердің* қолданылғанын аңғаруға болады. Бұл тілдік бірліктер сөйлеушінің өзіндік ойларын тұжырымдауда, оқырманмен қарым-қатынас (коммуникация) жасай отырып, өзіндік ішкі жағдайды білдіруде, рефлексия нәтижесінде туындағанын көреміз.

Имплицитті рефлексивтер өзін-өзі бақылау барысындағы автордың мәтінді оқырман тарапынан бағалап, қай сөзге немесе тіркеске басымдық беріп, **ерекшелеу** (қалың қаріп, бас әріптер, жақша т.с.с.) жөнінде шешім қабылдағанынан байқалады. Мұндай графикалық ерекшелеу кез келген стильдегі және жанрдағы мәтінде кездесіп, автордың бұл фрагменттің маңыздылығын өзінше түсінгенін көрсетеді.

Тілдік сананың екі формасы ретінде тілдік сананың өзі және метатілдік сана ұсынылады. Метатілдік санада тіл иеленушісі субъект рөлінде тілді және өзін сөйлеуші ретінде таниды. Мұны Н.В.Шафтельскаяның метатілдік сананы анықтаудағы мына пікірі дәлелдейді: «Кең мағынада алғанда метатілдік сана – адамның өз тілі туралы білім аясы. Метатілдік сана – қоғамдық сананың бір түрі, ол екі теориялық деңгейде көрінеді: жүйелі сана (лингвистика ғылым ретінде) және жүйесіз сана (қарапайым сана)» (Шафтельская 2012: 125). М.Р.Шумарина зерттеулеріне сүйенген Е.Б.Иванников метатілдік сананың интернет-коммуникация жағдайында әртүрлі үш деңгейде көрінетінін анықтады:

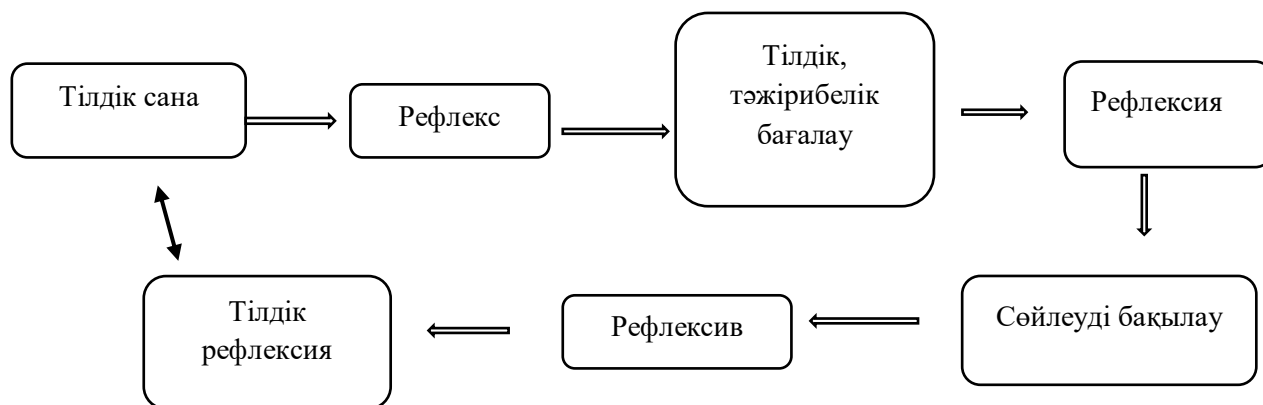
1. Графикалық ерекшелеу (мәтінде *сілтеме, жақша, қалың қаріптің* кездесуі - автордың рефлексияны графикалық ерекшелеу арқылы түсіндіруі).

2. Коммуникативті прагматикалық (автордың өзі тандаған тілдік бірлігіне баға беріп, түсіндірме жасауы) Мысалы: Біз бұл жерде метатіл терминін қолданамыз, себебі метатіл дегеніміз – тілді сипаттайтын тіл.

3. Лингвокреативті (рефлексия субъектісі объектіні танып қана қоймай, оны айқындап шығармашылық тұрғыдан түрлендіреді). Мысалы: Біздің ойымызша, метатіл термині тілді сипаттайтын тіл болғандықтан, ол сана мен тіл қатынасының негізінде жүзеге асады (Иванников, 2020: 37).

Г.А. Борибаева өзінің «Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия» атты докторлық диссертациясында сана терминінің онтологиялық негіздемесі бойынша лингвистикалық табиғатын ашуға тырысып, топонимдік рефлексияны анықтау моделін көрсетеді (Борибаева, 2018: 42). Сызба бойынша, метатілдік сана метатілдік рефлексияны туындатса, метатілдік рефлексия тілдік санамен байланысады және оған әсер ететін фактор ретінде рефлекс ұсынылады. Осы рефлексінің тілдік немесе тәжірибелік бағалауға ұшырап пайда болған процесс метатілдік рефлексияны тудырады. Ал метатілдік сана ғылыми және қарапайым болып жіктеле отырып, тілдік сананың бөлігі ретінде алынған. Осыған орай, біз *тілдік сана* негізінде *тілдік рефлексияның* орындалу моделін 1-сызбада ұсындық.

1-сызба – Тілдік сана негізінде тілдік рефлексияның орын алу моделі

Сызбадағы тілдік сана мен тілдік рефлексия қатынасының қадамдық үдерісі нысан (сөз) мен индивид байланысы негізінде орын алады. Тілдік сананы зерттеуге алу арқылы сананы сөз арқылы бақылаймыз десек, осы сөзді құраушы ретінде авторды (индивид) *тілдік тұлғаға* теңестіре аламыз. Автор мәтін құрауда санасында рефлекске түскен ақпарат өз өмірінен, яғни тәжірибелік бағалауы арқылы рефлексияны тудырады. Рефлексия барысында автордың өз ойын білдіруге қажет деп тапқан тілдік бірліктері алдымен санасында сараланады (бақылау), сөйтіп, рефлексивтердің көмегімен тілдік рефлексия жүзеге асады. Мысалы, А.Құнанбаевтың өлеңінен мына үзіндіні алсақ:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
 Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
 Көкірегі сезімді, тілі орамды,
 Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
 Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
 Көңілінің көзі ашық, сергек үшін.

Бұл өлеңнің үзіндісін ақынның өмірлік тәжірибесін, өзіндік ой толғанысын сана (рефлексия) мен тіл қызметінің байланысуынан шығарылған тілдік рефлексияның көрінісі дей аламыз. Бұл тұста жоғарыда берілген тілдік сана негізінде тілдік рефлексияның моделіне сүйене отырып, ақынның тілдік санасына қозғалыс жасаған рефлекс – «өлең жазу» тіркесінен көрінеді деп есептейміз (*өзінің өлеңге қатысы, өлең жазу мақсаты туралы өз ойы*), тілдік, тәжірибелік бағалауы (өлең жазу – ермек емес, жоқ-барды, ертегіні термек емес), рефлексиясы өлең мақсатының жазылуы туралы пікірі (өлең – жастарға үлгі), сөйлеуді бақылауы – ақынның жастарды, өлең сөзді ұғушыларды топқа бөлуі (көкірегі сезімді, тілі орамды жастарға үлгі, сөзді ұғатын – тасыр емес, көңіл көзі ашық, сергек, талапты), рефлексивтер – өзекті лексикалық бірліктер мен олардың өзара грамматикалық байланысқа түсуі (*мен жазбаймын/өлеңді ермек үшін, жоқ-барды, ертегіні термек үшін*) // *жаздым* үлгі жастарға / көкірегі сезімді, тілі орамды /бермек үшін// Бұл сөзді /тасыр/ *ұқпас*, /талапты/ *ұғар* /көңілінің көзі ашық, сергек үшін). Ақынның өлең үзіндісіндегі тілдік рефлексиясы осы рефлексивтер арқылы, солардың мағынасы мен тіркесу ерекшеліктері арқылы беріліп тұр. Бұл тұста ақынның тілдік рефлексиясында нысанды жіктеу (ермек үшін жазылған өлең /үлгі үшін жазылған өлең), ниетті жіктеу (ермек үшін өлең жазу, үлгі үшін өлең жазу/ тасырдың ұқпауы/талаптының ұғуы), әрекетті сипаттайтын (жазу/жазбау, ұғу/ұқпау), мазмұндау жолын айқындайтын (тасыр/талапты) менталды модустарын анықтауға болады.

Қорытынды

Тілдік рефлексия дегеніміз – сөйлеуде бақыланатын және тілдік сананың өзін тануға бағытталған рефлексивтер. Тілдік рефлексия – тіл мен сана қызметінің бірлігі сапасында көрініс табатын күрделі құрылым. Тілдік санада орын алған процестің сөз арқылы бейнеленіп, ішкі пікірмен үндесуі рефлексия үдерісінің негізі деп білеміз. Жеке тұлғаның менталды үдерісі ретінде пайда болатын бұл үдерістің жүзеге асуы зерттеушілердің теориялық еңбектері негізінде салыстырыла отырып сараланды. Рефлексияны анықтаудың алғышарты болып табылатын сана, тілдік сана терминдеріне когнитивті және психолингвистикалық сипатта анықтамалар берілді. Тілдік сана құрылымының деңгейлері жайында түсініктеме беріле отырып, оның үстіңгі деңгейі метатілдік

сипатқа ие болатыны анықталды. Осылайша, метатілдік сана ұғымының туындауы, оның тіл туралы, тілдің қызметі мен дамуы жайындағы түсініктер мен білімдер жиынтығы екені айқындалды.

Тілдік рефлексия – тілдік сананың рефлекс негізінде қозғалысқа түсіп, тілдік және бағалау рефлексиясының нәтижесінде сөйлеуде көрінген рефлексивтер жиынтығы. Тілдік рефлексивтер – тілдік бірліктер. Ол бірліктер – субъектінің не индивидтің өзіндік пікірі мен тұжырымын, өзіндік «менін» таңбалайтын бірліктер. Олар тілдің лексикалық, грамматикалық деңгейінде айқын көрініс табады. Сондықтан да тілдік рефлексия сана мен тілдің қызметінің өзара сабақтасуы нәтижесінен туындайды.

Тілдік рефлексия рефлексивтер арқылы менталды модус мазмұнында ғылыми мәтіндерден көрініс береді. Бұл ретте, аталған термин эксплицитті және имплицитті болып жіктеледі. Эксплицитті рефлексивтер мәтінде автордың тілдік, тәжірибелік бағалауы, жеке пікірі негізінде тілдік бірліктермен беріледі. Имплицитті рефлексивтерде рефлексия графикалық ерекшелік (курсив, тырнақша) сипатында байқалады. «Рефлексив» терминімен қатар қолданылатын «мәнмәтіндік пікір», «метамәтін», «метатілдік сананың көрсеткіші», «метатілдік айтылым» сынды терминологиялық бірліктер бар. Алайда, «рефлексив» термині ғана тілдік сананың өзін-өзі тануына бағытталған метатілдік түзілімдердің негізгі сипаты болып саналатын «тілдік рефлексияны» айқындайды.

Әдебиеттер

Әлімов А. (2014). Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. – Астана: «Педагогикалық шеберлік орталығы», Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ. – 2014. – 28 б.

Әмірбекова А.Б., Есенова Қ.Ә., Тымболова А.О. (2013). *Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people // Middle East Journal of Scientific Research*, 2013, 14 (6), –779–783 ISSN 1990-9233

Борибаева Г.А. (2018). «Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия», философ. ғыл.док.дис. Алматы: Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2018 – 42 б.

Бұралқыұлы М. (2008). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мектеп, 2008. – 463 б.

Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. (2000). «Стихийная лингвистика» (folk linguistics) // *Русский язык сегодня*. [Вып] 1. – Москва, 2000.

Блинова О.И. (1989). Языковое сознание и вопросы теории мотивации // *Язык и личность*. – Москва, 1989.

Вепрева И.Т. (2002). Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху: монография. – Екатеринбург, 2002.

Гумбольдт В. (1985). Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985. –396 с.

Жарықбаев Қ., Сангилбаев О.С. (2006). Жантану атауларының түсіндірме сөздігі: Сөздік-словарь баспасы, – 2006. – 387 б.

Иванников Е.Б. (2020). Языковая рефлексия в Интернет-жаргоне: дисс.канд.филол.наук. – Санкт-Петербург, 2020. – 37с.

Катречко С.Л. (1994). К онтологии сознания через рефлексию // *Философия сознания в XX веке: проблемы и решения: межвузовский сборник научных трудов / отв.ред. А.Н. Портнов*. – Иваново, 1994. – С. 65.

Колясева А.Ф. (2014). Терминология в зеркале обыденного и профессионального сознания: дис. канд. фил. наук – Москва. – 2014. – 48 с.

Кубрякова Е.С. (2004) Язык и знание / Рос. акад. наук, ин-т языкознания. — Москва: Яз. славянской культ., 2004. — 384 с.

Кузнецова Т.Ю. (2012). Стратегии семантизации слов носителями русского языка (экспериментальное исследование вариативности толкований): дис. канд. филол. наук. – Кемерово. –2012. – 173 с.

Құрманбайұлы Ш., Исакова С., Мизамхан Б. (2019). Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры» 2019. – 596 б.

Лукьянова Н.А. (1986). Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики). – Новосибирск, 1986.

Ляпон М.В. (1989). Оценочная ситуация и словесное моделирование // *Язык и личность*. – Москва, 1989.

Пинкер С. (2019). Тіл – инстинкт. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 15 б.

Ростова А.Н. (2000). Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материалах русских говоров Сибири), Томск, 2000. – 194 с.

Рубинштейн С.Л. (1997). Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – Москва, 1997. – 463 с.

Рябцева Н. К. (1993). Ментальный модус : от лексики к грамматике / Н. К. Рябцева // *Логический анализ языка. Ментальные действия*. — Москва : Наука, 1993. - 65 с.

Сарамотина Л.Х. (2011). Обыденная семантизация незнакомых иноязычных композитов носителями русского языка (на материале семасиологического эксперимента): дис. канд. фил. наук. – Кемерово. –2011. – 171 с.

Хасенов Ә. (1996). Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996. – 416 б.

Шайкенова Л.М. (2009). Теория рефлексивной лингвистики: дис.докт.филол.наук. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2009. – 12-58 б.

- Шафтельская Н.В. (2012). Метаязыковое сознание как часть языкового сознания // Язык и культура. – Томск, 2012. – 125-127 с.
- Шварцкопф Б.С. (1970). Проблема индивидуальных и общественно-групповых оценок речи. // Актуальные проблемы культуры речи. Москва, 1970. – 277-304 с.
- Шумарина М.Р. (2011). Язык в зеркале художественного текста (Метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы). – Москва: Флинта, 2011. – 328 с.

References

- Alimov A. (2014). Okytudagy interbelsendi adis-tasilder [Interactive methods of teaching] – Astana: Pedagogikalyk sheberlik ortalygy, Nazarbayev Ziatkerlik mektepteri DBBU. – 2014. – 28p. (in Kazakh).
- Amirbekova A.B., Yessenova K.U., Tymbolova A.O. (2013). Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people. – Middle East Journal of Scientific Research, 2013, 14(6), –779–783pp. ISSN 1990-9233 (in English).
- Boribayeva G.A. (2018) Karapayim metatildik sana beinesindegi toponimdik refleksiya [Toponymic reflection in a simple metalinguistic image of consciousness], filosof. gyl.dok.diss. Almaty: Al-Farabi at. KazUU, 2018 – 42b. (in Kazakh).
- Buralkyuly M. (2008). Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Mektep, 2008. – 463p. (in Kazakh).
- Bulygina T.V., Shmelev A.D. (2000). «Stihijnaja lingvistika» [Stylish linguistics] (folk linguistics) // Russkij jazyk segodnja.[Vyp] 1. – Moskva , 2000. (in Russian).
- Blinova O.I. (1989). Jazykovoje soznanie i voprosy teorii motivacii [Linguistic consciousness and questions of the theory of motivation] // Jazyk i lichnost'. – Moskva, 1989. (in Russian).
- Vepreva I.T. (2002). Jazykovaja refleksija v postsovetSKUju jepohu [Linguistic reflection in the post-Soviet era]: monografija. – Ekaterinburg, 2002.(in Russian).
- Gumboldt V. (1985). Yazyk i philosophia kultury [Language and philosophy of culture]. – Moskva: Progress, 1985. – 452 p. (in Russian).
- Zharykbayev K.B., Sangilbayev O.S. (2006). Zhantanu ataularynyn tusindirme sozdigi: Sozdik-slovar baspasy [Explanatory dictionary of Zhantanu terms], - 2006. – 387 p. (in Kazakh).
- Ivannikov E.B. (2020). Jazykovaja refleksija v Internet-zhargone [Language reflection in Internet jargon]: diss.kand.filol.nauk. – Sankt-Peterburg,2020: 37s. (in Russian).
- Katrechko S.L. (1994). K ontologii soznaniya cherez refleksiju [To the ontology of consciousness through reflection] // Filosofija soznaniya v XX veke: problemy i resheniya: mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov / otv.red. A.N. Portnov. – Ivanovo, 1994. – S. 65. (in Russian).
- Kolyaseva A.F. (2014). Terminologia v zerkale obydenного i professionalного soznania [Terminology in the mirror of everyday and professional consciousness]: diss. kand. fil. nauk – Moskva. – 2014. – 48 p. (in Russian).
- Kubryakova E.S. (2004). Jazyk i znanie [Language and knowledge] / Ros. akad. nauk, in-t jazykoznanija. — Moskva: Jaz. slavjanskoj kul't., 2004. — 384 s. (in Russian).
- Kuznetsova T.Yu. (2012). Strategii semantizatsii slov nositelyami russkogo yazika (eksperimental'noe issledovanie variativnosti tolkovanii) [Strategies of word semantics by native speakers of the Russian language (experimental study of the variability of interpretations)]: dis. kand. filol. nauk. – Kemerevo. – 2012. – 173 p. (in Russian).
- Kurmanbaiuly Sh., Issakova S., Mizamkhan B. zhane t.b. (2019). Kazak tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of the borrowed words of Kazakh language]. – Almaty: «Ultyk audarma biurosy» kogamdyk kory, 2019. – 596 p. (in Kazakh).
- Luk'janova N.A. (1986). Jekspressivnaja leksika razgovornogo upotreblenija (problemy semantiki).[Expressive vocabulary of colloquial use (problems of semantics)] – Novosibirsk, 1986.
- Ljapon M.V. (1989). Ocenochnaja situacija i slovesnoje modelirovanie [Evaluative situation and verbal modeling]// Jazyk i lichnost'. – Moskva, 1989.
- Pinker S. (2019). Til – Instinkt [Language – Instinkt]. – Almaty: «Ultyk audarma biurosy» kogamdyk kory, 2019. – 15p. (in Kazakh).
- Rostova A.N. (2000). Metatekst kak forma jeksplikacii metajazykovogo soznaniya (na mataerialah russkih govorov Sibiri) [Metatext as a form of explication of metalinguistic consciousness (on the materials of Russian dialects of Siberia)], Tomsk, 2000. (in Russian).
- Rubinshtein S.L. (1997). Izbranniye filosofsko-psihologicheskiye trudy. Osnovy ontologii, logiki i psihologii [Selected philosophical and psychological works. Fundamentals of ontology, logic and psychology]. – Moskva, 1997. – 463p. (in Russian).
- Rjabceva N. K. (1993). Mental'nyj modus : ot leksiki k grammatike [Mental mode: from vocabulary to grammar] / N. K. Rjabceva // Logicheskij analiz jazyka. Mental'nye dejstvija. - Moskva : Nauka, 1993. - 65 c. (in Russian).
- Saramotina L.Kh. (2011). Obydenная semantizatsia neznakomih inoyazichnih kompozitov nositeliami russkogo yazika (na materiale semasiologicheskogo eksperimenta), [Everyday semantics of unfamiliar foreign-language composites by native speakers of the Russian language (based on the material of a semasiological experiment)]: dis. kand.fil nauk. – Kemerevo. – 2011. – 171 p. (in Russian).
- Khasenov A. Til bilimi (1996). [Linguistics] – Almaty: Sanat, 1996. – 416 p. (in Kazakh).
- Shaikenova L.M. (2009). Teoriya refleksivnoi lingvistiki: dis.dokt.filol.nauk. – Almaty: KazNU im. al'-Farabi, 2009. – 12, 58. (in Russian).
- Shaftel'skaja N.V. (2012). Metajazykovoje soznanie kak chast' jazykogogo soznaniya [Metalinguistic consciousness as a part of linguistic consciousness] // Jazyk i kul'tura. – Tomsk, 2012. – 125-127 s.

Shvarckopf B.S. (1970). Problema individual'nyh i obshhestvenno-gruppovyh ocenok rechi.[The problem of individual and social-group assessments of speech] // Aktual'nye problemy kul'tury rechi. Moskva, 1970. – 277-304 s.

Shumarina M. R. (2011). Yazik v zerkale hudozhestvennogo teksta (Metayazikovaya refleksia v proizvedeniyah russkoi prozy), [Language in the mirror of a literary text (Metalanguage reflection in works of Russian prose)]. – Moskva: Flinta, 2011. – 328 p. (in Russian).